

**57. ročník Fyzikálnej olympiády
v školskom roku 2015/2016**

Kategória B – domáce kolo
Texty úloh

1. Pálya-kerékpározás

A gyorsasági rekordok megdöntése gyakran apróságoktól függ. A 100 m-es gyorsfutás rekordját csak akkor ismerik el, ha a hátszél sebessége nem volt nagyobb 2,0 m/s-nál. A pálya-kerékpározásnál döntő szerepe van a verseny közben uralkodó légnyomásnak is. A versenyzők részt vesznek az úgynevezett egyórás versenyen is, ahol az 1 óra alatt megtett út hosszát mérik. 2015 június 7-én Bradley Wiggins új világcúcsot állított fel az egyórás kerékpározásban. Egy óra alatt $s_0 = 54,526$ km hosszú utat tett meg. A világcúcsot elért verseny alatt a légnyomás $p_0 = 1,033$ hPa volt, a levegő hőmérséklete pedig $t = 19$ °C. Tételezzék fel, hogy Wiggins sebességének nagysága az egész pályán állandó volt!

- a) Határozzák meg a Wigginsre ható teljes F_0 fékezőerőt!
- b) Hányadát (k) alkotta a kerekre ható gördülési ellenállás a teljes fékezőerőnek?
- c) Számítsák ki a Wiggins által végzett W teljes munkát és P átlagos teljesítményét az új világcúcsot beállító versenyén!
- d) A pálya, a mért p_0 légköri nyomással, magas nyomású terület részét képezte. Öt nappal később a területen alacsony légköri nyomás uralkodott ($p = 1003$ hPa), a levegő hőmérséklete változatlan maradt. Mekkora távolságot tett volna meg Wiggins csúcspdöntési kísérletében ilyen feltételek mellett? Tételezzék fel, hogy az átlagos teljesítménye akkora lett volna, mint a c) pontban!

A feladatot oldják meg általánosan, majd a következő értékekre: a pálya-kerékpározásnál használt kerék átmérője $d = 700$ mm, a kerék gördülő ellenállásának karja $\xi = 1,00$ mm, a kerékpározó tömege $M = 70,0$ kg, a kerékpár tömege $m = 7,00$ kg, a nehézségi gyorsulás $g = 9,81$ m · s⁻²! A légellenállási tényező és a versenyző homloklületének szorzata $CS = 0,210$ m². A levegő moláris súlya $29,0 \times 10^{-3}$ kg · mol⁻¹, az általános gázállandó $R = 8,31$ J · mol⁻¹ · K⁻¹. Tételezzék fel, hogy a kerékpár csapágyaiban és áttéteiben fellépő ellenállás elhanyagolhatóan kicsi! Az egyórás verseny pályája egész hosszában vízszintes.

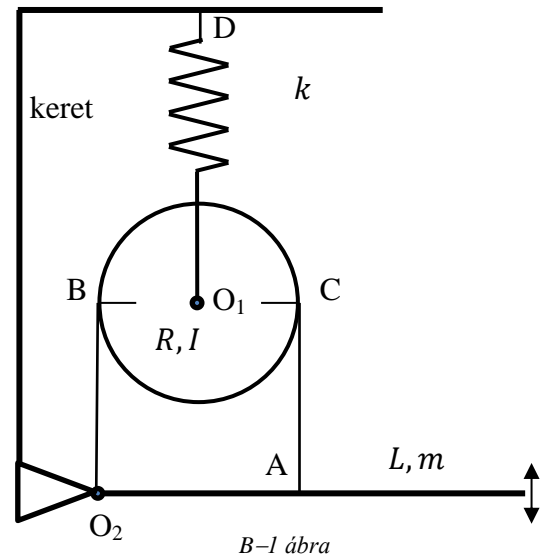
2. A mechanikai rendszer rezgései

Szilárd és merev kerethez van erősítve egy mechanikai rendszer, amely egy R sugarú, M tömegű csigából és egy m tömegű és L hosszúságú rúdból áll (B-1 ábra). A csiga saját forgástengelyére számított tehetetlenségi nyomatéka I .

A csiga O_1 tengelyénél fogva egy k merevségű rúgon függ. A rúd a keret függőleges falához az O_2 szabadon elforduló csuklóval van rögzítve. A rudat egy vékony fonál tartja vízszintes helyzetben, amely egyik vége a csuklóhoz van rögzítve, másik vége ($2R$ távolságban a csuklótól) az A pontban a rúdhöz, miközben a fonalat átvezették a csigán. A csiga és a kar is a függőleges síkban mozoghatnak.

A rúd kis $\varphi \ll 1$ rad szöggel kitérítve a vízszintes egyensúlyi helyzetéből majd elengedve, rezegni kezd. Határozzák meg a rendszer rezgésének T periódusidejét!

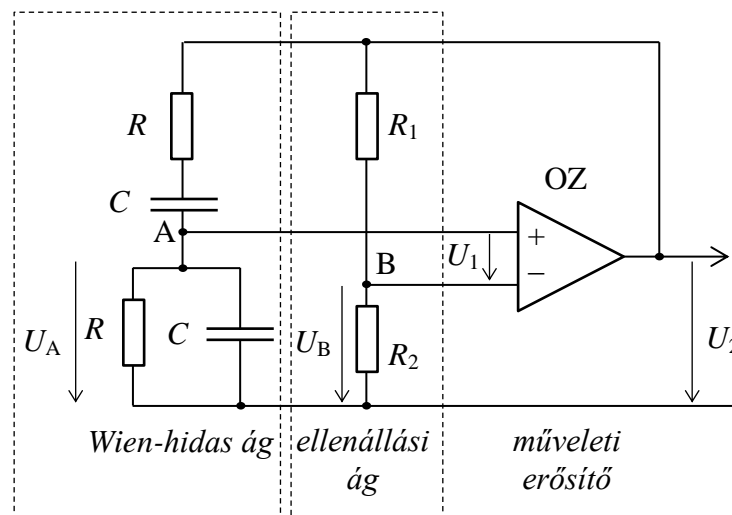
A feladatot oldják meg általánosan, majd a következő értékekre: $k = 650 \text{ mN} \cdot \text{m}^{-1}$, $R = 50 \text{ mm}$, $I = 3,2 \times 10^{-4} \text{ kg} \cdot \text{m}^2$, $M = 200 \text{ g}$, $m = 120 \text{ g}$, $L = 20 \text{ cm}$, $g = 9,8 \text{ m} \cdot \text{s}^{-2}$. A fonál tömege elhanyagolhatóan kicsi, szilárd és nem nyújtható.

B-1 ábra

3. Wien-hidas oszcillátor

A Wien-hidas oszcillátor egy műveleti erősítő, amely a Wien-hídon alapul (B-2 ábra). A Wien-hidas ág két azonos $R = 10 \text{ k}\Omega$ elektromos ellenállású rezisztort és két azonos $C = 56 \text{ nF}$ kapacitású kondenzátort tartalmaz. A frekvencia független ellenállási ág két rezisztorból áll, amelyek elektromos ellenállásának aránya $p = R_1/R_2$.

B-2 ábra

A műveleti erősítő (ME) a bemeneti U_1 jelet $U_2 = AU_1$ jelre erősíti, ahol $A \approx 1,00 \times 10^5$ a ME erősítése. A kimeneti jelből a visszacsatolás segítségével vezetnek le a bemeneti feszültséget.

Megjegyzés: az áramkör szerkezete egyszerű, ha tudatosítjuk a következő két szabályt: 1) a bemeneti ellenállás a (+) és (-) bemenetek között nagyon nagy, ezért a bemeneti áramról

mindkét bemenet esetében feltételezzük, hogy nulla nagyságú; 2) mivel az A erősítés nagyon nagy, valós kimeneti feszültségeknél (kisebb mint a tápegység feszültsége) a bemeneti U_1 feszültség nagyon kicsi, feltételezzük, hogy nulla, tehát $U_A = U_B$.

- Vezessék le a műveleti erősítő (+) bemeneti (U_A) és kimeneti (U_2) feszültség fazorainak U_A/U_2 arányát!
- Vezessék le a műveleti erősítő (-) bemeneti (U_B) és kimeneti (U_2) feszültség fazorainak U_B/U_2 arányát!
- Határozzák meg, milyen feltételeket kell teljesíteni, hogy az U_A és U_B feszültségek effektív értéke és fázisa egyforma legyen, tehát teljesüljön a harmonikus rezgések keltésének feltétele! Határozzák meg a p arányt és a generált harmonikus rezgés f frekvenciáját!

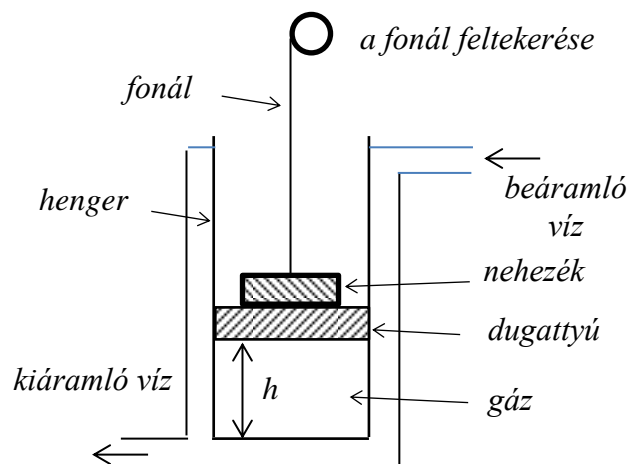
Megjegyzés: ismerkedjenek meg a váltakozó áramú áramkörök komplex mennyiségekkel (fazorokkal) való leírásával és megoldásával. A feladatot oldják meg ennek a módszernek a használatával!

4. A körfolyamat

A függőleges hengerben levő nitrogén gázt (N_2) S keresztmetszetű és m_1 tömegű dugattyú zárja a hengerbe. A dugattyúra egy m_2 tömegű, függőleges fonálra erősített nehezéket helyeztek. A hővezető anyagból készült hengert víz folyja körül (lásd a B-3 ábrát).

A víz, hőmérsékletétől függően melegíti vagy hűti a hengerben levő gázt.

A folyamat elején a gáz hőmérséklete t_1 , a gázoszlop magassága a hengerben h_1 , és a fonálban ható erő nagysága nulla. Első lépésben a víz hőmérséklete $t_2 > t_1$ értékre nő. A hengerben lévő gáz hőmérséklete is fokozatosan t_2 -re nő, ennek következtében a hengert záró dugattyú fokozatosan h_2 magasságba emelkedik – a rajta levő nehezékekkel együtt. Ezután a fonál segítségével lassan emelni kezdik a nehezéket, amíg el nem válik a dugattyútól – ekkor a hengerbe zárt gáz hőmérséklete nem változik, a dugattyú a h_3 maximális magasságba emelkedik. Második lépésben a víz hőmérséklete t_1 -re csökken, a henger és a benne levő gáz hűlni kezd. A dugattyú süllyed, miközben a nehezék változatlanul a maximális magasságában lóg. Amikor a gáz hőmérséklete állandósul a t_1 értéken, és a dugattyú megállapodik a h_4 magasságban, a fonál lassan kezd letekeredni, amíg a fonalat feszítő erő nagysága nullára nem csökken. A nehezék leeresztése közben a gáz hőmérséklete (t_1) nem változik.

B-3 ábra

- Írják le a dugattyú mozgásának egyes fázisait, valamint a gáz termodinamikai állapotváltozásait!
- Határozzák meg a h_2 magasságot, ahol megáll a dugattyú, miután a gáz hőmérséklete állandósul a t_2 értéken! Határozzák meg a h_3 magasságot, amelyen elválik a nehezék a dugattyútól, valamint a h_4 magasságot, amelyen megáll a dugattyú, miután a víz hőmérséklete a t_1 hőmérsékleten állandósult!

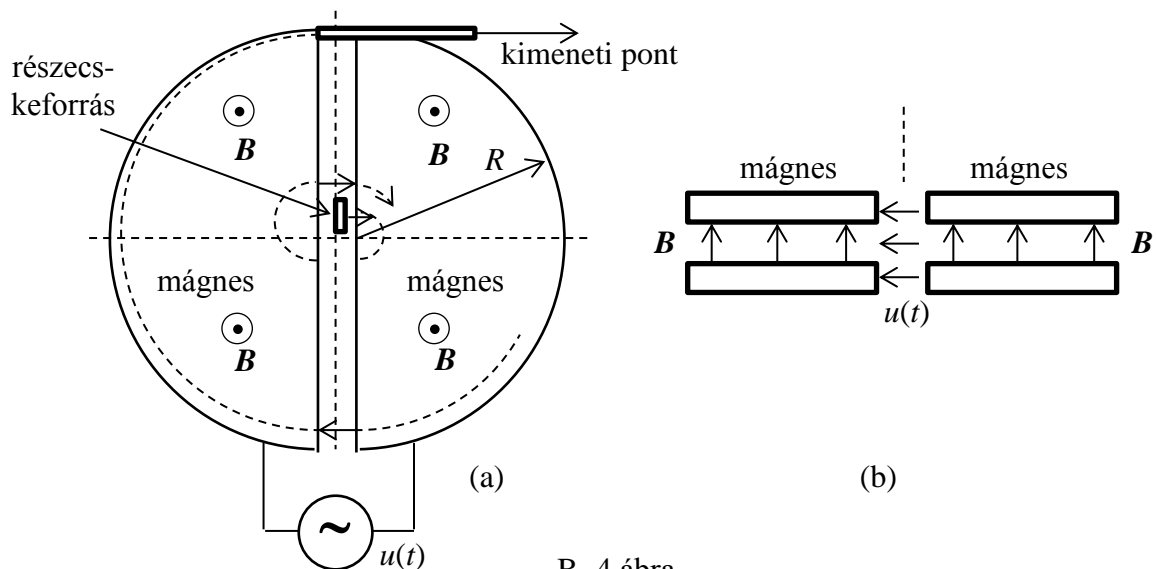
- c) Szerkesszék meg (a teljes körfolyamatra) a gáz p nyomásának grafikonját a dugattyú h magasságának függvényeként, valamint a gáz t hőmérsékletének grafikonját a dugattyú h magasságának függvényeként!
- d) Határozzák meg mennyi Q hőt adott le a t_2 hőmérsékletű víz a gáznak! Határozzák meg a gáz által a teljes körfolyamat alatt végzett W munka nagyságát!

A feladatot oldják meg általánosan, majd a következő értékekre: $h_1 = 20,0$ cm, $t_1 = 15,0$ °C, $t_2 = 90,0$ °C, $p_0 = 101$ kPa, $S = 25,0$ cm², $m_1 = 200$ g, $m_2 = 5,20$ kg, $g = 9,81$ m · s⁻² .

A gáztól tételezzék fel, hogy ideális gáz; a dugattyú által elvezetett hő, valamint a mozgásakor fellépő súrlódás elhanyagolhatóan kicsi! Tételezzék fel (a folyamat minden fázisában) , hogy a víz és a hengerben levő gáz termodinamikai egyensúlyban van!

5. A ciklotron

A ciklotron részecskegyorsító, amely töltött részecskéket gyorsít. A gyorsítás a két D alakú mágnes (duáns) közti résben történik. A réssel elválasztott R sugarú két duáns közti elektromos feszültség $u(t)$. A B-4 (b) ábrán oldalnézetből a duáns mágnesek pólusai közti tér látható, amelyben B indukciójú homogén mágneses tér van. A duánsok közepéhez közel található a részecskeforrás (lásd B-4 (a) ábra), a mi esetünkben He²⁺, hélium ionokat (alfarészecskéket) bocsájt ki. Az ionok merőlegesen a mágneses indukcióvonalakra, a duánsok síkjában mozognak. Akkor, amikor az ionok áthaladnak a két duánst egymástól elválasztó résen (B-4(a) ábra), a két duáns közti U elektromos feszültség (elektromos tér) felgyorsítja az ionokat. A részecskék kívánt energiája elérése érdekében a részecskéket ismételtelen gyorsítják, visszairányítva őket a gyorsító részbe. Ahhoz, hogy a részecske gyorsítva legyen, a duánsok közti $u(t)$ feszültség polaritásának meg kell változnia, mire a részecske újra a résbe ér (két egymást követő átmenet közt). Ezt azzal érik el, hogy az áramforrás $u(t)$ feszültsége váltakozó, és f frekvenciája megfelelően van megválasztva (ciklotron-frekvencia). A részecske fokozatosan közelíti a duáns körívek szélét, amíg el nem éri a kimeneti pontot.

B-4 ábra

- a) Írják le tömören az ion mozgását a ciklotronban!
- b) Határozzák meg az $u(t)$ feszültség f frekvenciáját, hogy a részecske a duánsok közti átmenetkor mindig gyorsítva legyen!
- c) Határozzák meg mekkora v_m sebességgel hagyja el a ciklotront az alfarészecske!

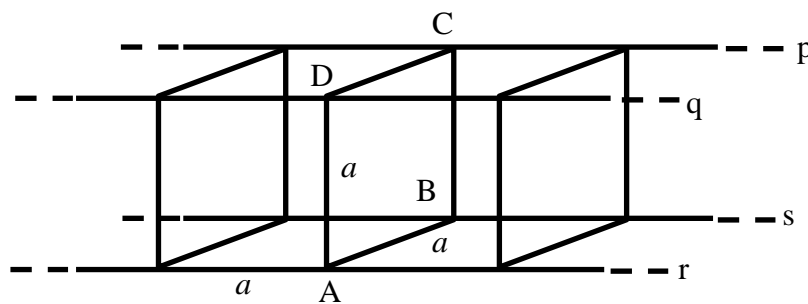
d) Mennyi idő (T) alatt lép ki a részecske a gyorsítóból (a belépésétől számítva), és hányszor kerüli meg a ciklotron függőleges tengelyét?

A feladatot oldják meg általánosan, majd a következő értékekkel: $B = 1.0 \text{ T}$, $R = 50 \text{ cm}$, $U = 50 \text{ kV}$, a héliumion relatív atomtömege $A_r = 4$, az atomáris tömegegység $u = 1,66 \times 10^{-27} \text{ kg}$! A többi állandót keressék ki a fizikai táblázatokban!

A gyorsító résről és a részecskék kezdeti energiájáról tételezzék fel, hogy elhanyagolhatóan kicsik!

6. Végtelen ellenállás-hálózat

A B-5 ábrán egy végtelen ellenállás-hálózat látható. Négy hosszú, párhuzamos vezető (p, q, r, s) szabályos távolságokban $a = 30 \text{ mm}$ oldalhosszúságú négyzet alakú hurkokkal vannak összekötve. A hurkok közti távolság szintén a . A vezetők egységnyi hosszra eső elektromos ellenállása azonos, $r = 2,0 \Omega \cdot \text{m}^{-1}$.

B-5 ábra

Határozzák meg az A és C csomópontok közti ellenállást!

Megjegyzés: a feladatot a csomóponti potenciálok módszerével ajánljuk megoldani úgy, hogy az A és C pontokhoz áramforrást csatlakoztatunk.

7. Az elektromos ellenállás hőmérsékletfüggésének mérése – kísérleti feladat (EXP)

Az elektromos alkatrészek ellenállásának hőmérsékletfüggése sok alkalmazásban kap szerepet. A fémekben az $R = f(t)$ ellenállás hőmérsékletfüggése széles hőmérséklettartományban a következő lineáris függvénnyel írható le

$$R = R_0[1 - \alpha(t - t_0)]. \quad (1)$$

1. feladat

Határozzák meg az izzólámpa izzószálának R/R_0 arányát, ahol R_0 az izzószál elektromos ellenállása $t_0 \approx 20 \text{ °C}$ szobahőmérsékleten, és R az izzószál elektromos ellenállása t üzemi hőmérsékleten! Az R_0 elektromos ellenállást mérjék meg multiméterrel (az ellenállást mérő üzemmód kiválasztásával). Az R ellenállást az izzólámpán feltüntetett U_n névleges feszültség és P_n névleges teljesítmény értékeiből határozzák meg! A méréshez egy $U_n = 12 \text{ V}$ névleges feszültségű gépkocsi izzót használjanak!

a) Határozzák meg, a mért értékekből, mekkora I_0 erősségű áram folyik az izzószálban közvetlenül az áramforráshoz csatlakoztatása után, valamint az áram I_n névleges erősségét U_n névleges feszültségnél!

Megjegyzés: az áramkör zárásakor (csatlakoztatáskor) jelentős ugrás jelentkezhet az áram

erősségében, amely régebbi izzók esetében az izzószál sérüléséhez, szakadásához vezethet. Az izzószál ún. kiégése általában az áramkör zárásakor következik be!

- b) Határozzák meg a mért értékekből az izzószál üzemi hőmérsékletét, ha az izzószál hőmérsékleti együtthatója $\alpha = 4,5 \times 10^{-3} \text{ K}^{-1}$!
- c) Határozzák meg az izzószál sugárzásának λ_m hullámhosszát, ha az izzószálról feltételezzük, hogy abszolút fekete test!
Mérleljék, miért nem gazdaságos az izzószál, mint világítótest!

2. feladat

Hogy megakadályozzák az elektromos áram ugrásszerű növekedését, főleg drágább berendezések bekapcsolásakor (pl. vákuumos képernyőknél), az izzószállal sorosan kapcsolnak egy félvezető termisztort, amely elektromos ellenállása a hőmérséklettel csökken

$$R = R_0 \exp \left\{ A \left(\frac{1}{T} - \frac{1}{T_0} \right) \right\}, \quad (2)$$

ahol A állandó és T a termodinamikai hőmérséklet.

- a) Határozzák meg multiméterrel a termisztor ellenállását különböző hőmérsékleteken a 20 °C-tól 100 °C-ig terjedő hőmérséklet tartományban – a mért értékeket írják táblázatba! A hőmérsékletváltozást a termisztor vízbe merítésével, és a víz lassú melegítésével hozzák létre! *Megjegyzés: a termisztor csatlakozásait elektromosan szigetelni kell, hogy a víz ne vezethesse az áramot a termisztor csatlakoztatásai között!*
- b) Szerkesszenek grafikont a mért adatokból, úgy, hogy a grafikon tengelyein olyan mennyiségeket tüntetnek fel, amelyekre a (2) függvény grafikonja egyenes! Szerkesszék meg a grafikon pontjain át vezető regressziós egyenest, és határozzák meg az A állandó értékét!
Megjegyzés: A méréshez NTC (NTC – negative temperature coefficient) típusú termisztort használjanak, pl. a TME cég által kínált termisztort, lásd <http://www.tme.eu/sk/details/b57236s0800m/ochranne-termistory-ntc/epcos/>, amelynek ára nagyjából 1 €.
- c) Magyarázzák meg, hogyan védi a termisztor a berendezést a kezdeti áramugrástól! Milyen szerepet játszik a termisztor a berendezés működésében?